

Леонід
УШКАЛОВ

ЛІТЕРАТУРА
І ФІЛОСОФІЯ:
доба українського бароко

Видавець
Олександр
Савчук

Видавець Олександр Савчук
Харків • 2019

УДК 82.09
У 95

Художнє оформлення
В. Носаня

Ушкалов Л. В.

У 95 Література і філософія: доба українського бароко / Лео-
нід Ушкалов. — 2-ге вид., стер. — Харків : Видавець Олек-
сандр Савчук, 2019. — 416 с. — Серія «Слобожанський
світ». Випуск 13.

ISBN 978-617-7538-28-7

У цій книзі на основі багатого джерельного матеріалу автор розгля-
дає основні аспекти взаємодії української літератури XVII–XVIII сто-
літь із філософією. Зокрема, він аналізує цілу низку таких важливих для
розуміння природи літератури понять, як «образ» чи «наслідування»,
різні форми існування філософії в ділянці літератури, жанри, що пере-
бувають на межі філософії та літератури, порушує питання барокової
біблійної герменевтики, літературної традиції тощо.

УДК 82.09

ISBN 978-966-2562-03-3 (серія)
ISBN 978-617-7538-28-7

©Ушкалов Л. В., 2014

ЗМІСТ

Переднє слово..... 5

Вступ 9

Частина перша

ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Розділ 1. Що таке образ?..... 34

Розділ 2. Поняття «наслідування» 53

Розділ 3. Морфологія тексту 112

Розділ 4. Неперервність традиції..... 141

Частина друга

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ЛІТЕРАТУРА І ФІЛОСОФІЯ

Розділ 1. Філософські матерії в літературі..... 172

*Розділ 2. Барокова картина
людського життя*..... 242

Розділ 3. Літературно-філософські жанри 331

*Розділ 4. Філологія в перспективі
богомислення*..... 377

Висновки..... 396

Показчик імен..... 398

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Дорогий Читачу!

Книжка, яку ви щойно розгорнули, написана вже давно. Точніше, двадцять років тому, коли я жив літературою українського бароко. Не думаю, що з мого боку то була данина інтелектуальній моді або щось таке. Ясна річ, проблематика бароко ставала в Україні модною якраз тоді, та навряд чи ця обставина сама по собі могла на мене вплинути. Навряд чи бодай тому, що від часів юності й до сьогодні я пробую жити «поза контекстом». Ви скажете: це неможливо. Згоден. Але мені подобається ідея можливості неможливого...

Так чи інакше, тоді я запоем читав наші пам'ятки XVII–XVIII століть. Я прочитав тисячі й тисячі сторінок, пропахлих пилюкою віків. Не знаю, чи хтось читав тоді їх стільки, як я. Зрештою, деяких стародруків торкалась лиш моя рука – ніхто інший їх не читав напевно. Стародруки – то взагалі лектура не для всіх. За статистикою Королівської бібліотеки, в якій я здебільшого й працював, ті книжки замовляють у середньому один раз на сімдесят років. Тоді мені здавалось, що я відкрив Атлантиду. Звісно, то було суто суб'єктивне враження, тобто Атлантиду я відкрив щонайперше для самого себе, але якраз під впливом того враження я писав тоді тільки про літературу українського бароко. І писав власне тому, що ця література була мені надзвичайно цікава. Коли хочете, то був мій «паралельний світ», поза межами якого буяли в усій своїй красі «веселі дев'яності».

Утім, за якийсь час, здається, 1994 року, мої незабутні вчителі Олекса Васильович Мишанич (1933–2004) і Володимир Іванович Крекотень (1929–1995) почали досить наполегливо радити мені оформити мої матеріали як дисертацію й подати її до захисту. «Нам

ЧАСТИНА ПЕРША

ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Розділ 1

ЩО ТАКЕ ОБРАЗ?

У колі універсалій української літератури XVII–XVIII століть одне з найважливіших місць, поза сумнівом, посідає *образ*. На його позначення на ту пору використовували цілу низку слів, зокрема такі: *архетип, вид, видѣніє, знак, знаменіє, изображеніє, ікона, кшталт, подобенство, пропорцію, символ, тип, effigies, exemplum, figura, imago, similitudo*. Наші тогочасні письменники тлумачили його перш за все як *схожість* одного предмета з іншим. «Образ (*imago*), – цитував Іоана Дамаскина Афанасій Кальнофойський у своїй «Тератургемі», – це схожість (*similitudo*), приклад (*exemplum*) та зображення (*effigies*), що відтворює в собі певну річ, чийм образом виступає»¹⁵⁰. Згодом, десь через сотню років по тому, Стефан Яворський подасть майже таке саме визначення образу. На його думку, образ – це не що інше, як «подобіє нѣкое, являющее в себѣ того, егоже естъ образ»¹⁵¹. Ясна річ, далеко не всяку схожість («подобіє») можна називати образом. Як казав той-таки Яворський, «образу, еже быти образом, не довлѣет едино подобіє, ибо и брат брату подобен естъ, но нѣсть его образом. Да будет убо образ образом, нужда естъ на подражаніе и явленіе своего первообразнаго учинену быти и аки бы от первообразнаго происходство имѣти»¹⁵².

Як бачимо, основним для цієї універсалії постає її міметичний, тобто наслідувальний, вимір. Образ, – наголошував Стефан

¹⁵⁰ Kalnofoyski A. Тераτοурγημα, lubo Cuda, które były tak w samym świętociudownym monasteru Piecharskim, iako y obudwu świętych piecharach. – Kiiow, 1638. – S. 84.

¹⁵¹ Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 2.

¹⁵² Там само. – С. 234.

Розділ 3

ЛІТЕРАТУРНО-ФІЛОСОФСЬКІ ЖАНРИ

Характерною рисою української літератури XVII–XVIII століть є, на мою думку, висока продуктивність літературно-філософських жанрових моделей, зокрема апофтегми, притчі, байки, «сократівського» діалогу тощо. Неабиякого поширення набули тут, зокрема, різні діалогічні форми існування філософського та богословського знання. Досить пригадати хоч би такі твори, як анонімні полемічні трактати післяберестейської доби «Вопросы и отвѣты православному з папѣжником», «Indicium, to iest Pokazanie cerkwie prawdziwey...», «Aristoteles problemata, albo Pytania o przyrodzeniu człowieczym» Касіяна Саковича, «Православное исповѣданіе вѣры католическія и апостолскія церкве Восточныя» та «Книга души, нарицаемая злото» Петра Могили, «Rozmowa białocerkiewska», «Fundamenta, na których łacinnicy iedność Ruśi z Rzymem fundują» та «Месія правдивый» Іоанікія Галятовського, «Nowa miara starey wiary» Лазаря Барановича, «Піас oratoria» Лаврентія Крщоновича, анонімний «Бенкет духовный», «Разглагольствіе тектона, си ест древодѣла, с купцом» і «Разговор гражданина с селянином да с пѣвцом, или дьячком церковным» Феофана Прокоповича, «Вопросы и отвѣты краткіе о вѣрѣ и о прочіих ко знанію христіанину нужнѣйших» Дмитра Туптала, «Діалогісм духовный, си ест Двоесловіе» Варлаама Голенковського, «Поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божіих, о казнях и карах церковных», «Краткое поученіе о седми сакраментах или тайнах церковных», «Богословіа нравоучительная», «Начатки догмато-нравоучительнаго богословія образом народовѣщанія», «Слово к народу католическому» тощо.

Розділ 4

ФІЛОЛОГІЯ В ПЕРСПЕКТИВІ БОГОМИСЛЕННЯ

Продовжуючи розмову про взаємодію між літературою та філософією в процесі сходження людини до Абсолютного, розглянемо ще один її доволі важливий аспект. Він стосується розуміння єства слова. Це тим паче важливо й цікаво, зважаючи на ту обставину, що XVII–XVIII століття були, мені здається, часом розквіту української філологічної думки. Це, як на мене, красномовно засвідчують і тогочасні граматики (передовсім граматика церковнослов'янської мови Мелетія Смотрицького, адже весь світ ще й сьогодні сприймає цю мову в її «мелетіївській» редакції), і ціла низка чудових словників («Лексис» Лаврентія Зизанія, «Лексикон славенороський» Памви Беринди, «Лексикон славено-латинський» Єпифанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського, «Лексикон латино-славенський» Івана Максимовича, «Лексикон славено-єлліно-латинський» Якова Блоницького), і десятки поетик¹⁶⁴² та риторик¹⁶⁴³, і численні переклади (варто пригадати хоч би Єлизаветинську Біблію, над якою працювали саме українські вчені, чи славетну «Філокалію» Паїсія Величковського). Зрештою, в Україні часів бароко філологія досить часто вибігала далеко-далеко за межі своїх, сказати б, «чистих» форм. Воно й не дивно, якщо зважити на те, що «вертикальна» спрямованість є однією з найприкметніших рис нашої тогочасної літератури. Слово поставало тут передовсім таким собі «провідни-

¹⁶⁴² Див.: Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. – Харків, 1960; Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983.

¹⁶⁴³ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Аарон 130, 131
Абу-ль-Аль 135
Августин Аврелій 15, 16, 29, 39, 87, 138, 166, 178, 213, 216, 322, 360, 361, 395
Аверинцев С. С. 53, 62, 67, 121, 169, 210, 215
Авраам 138, 139, 153, 195, 198, 272, 393
Аггей 125
Агрікола Йоганн 222
Адо П. 241
Адріан II, папа Римський 386
Азарія 153
Алімпій Печерський 65
Алківіад 10, 15, 75, 91, 236
Аль-Мукаддасі 147
Альберт Великий 29
Альбін 99
Альціаті Андреа 294
Амвросій Медіоланський 29, 138
Амос 15, 350
Амфілохій Гіппонський 193
Анаксагор 27, 29, 153, 159
Ананія 153
Ангел Сілезій 266
Андрієвський А. 198
Андрій Критський 311
Андрій Первозванний 146

Андрушко В. А. 11, 30, 71, 377
Андрял Андреас 31–32
Ансельм Кантерберійський 29, 390
Антисфен 29, 154, 230, 337, 349, 354
Антоній, митр. 62
Антоній, учень Симеона Стовпника 189
Антоній Великий 160
Антоній Печерський 158
Апеллес 41, 85, 86
Аполлоній Тіанський 211
Апулей 361
Арат Солійський 157
Аристіпп 29, 159
Аристотель 10, 11, 12, 13, 25, 26, 27, 29, 53, 57, 68, 93, 97, 103, 108, 117, 143, 144, 155, 156, 157, 158, 159, 172, 174, 185, 199, 200, 201, 202, 204, 215, 231, 233, 241, 278, 279, 331, 332, 344, 395, 397
Аристофан 302
Артюшков А. 237
Архангельський А. 170
Архілох 211
Ауербах Еріх 53, 135

Б

Багалій Дмитро 32, 206, 207, 219, 224
Багмут А. 229